

SISÄINEN KOTI, TARINALLISUUS JA ELÄMÄN LUKUTAITO

MARJATTA BARDY

Nopeasti laajentunut kerrotun elämän tutkimus tarkentaa katsetta siihen, miten sisäinen ja ulkoinen limittyvät niissä tavoissa, joilla ihmiset jäsentävät elämäänsä. Tavallisten ihmisten omaelämäkertojen keruu, levitys ja tutkimus on pitkään ollut vilkasta. Tarinallisuudesta, ihmisille itselleen tärkeiden kokemusten kertomuksellisesta muotoilusta, on kehkeytynyt myös laajeneva metodikirjo sosiaali- ja terveystieteiden ammattityöhönkin. Tärkeää tutkimusta syntyy kuoleman kohtaamisesta, sairastumisesta ja muista elämänmuutoksista sekä ”marginaalioissa” elävien ihmisten kerronnasta. Eriytyisen kautta avautuu näkymiä yleiseen usein terävämmin ja hedelmällisemmin kuin yleisestä erityiseen.

ELÄMYKSELLINEN JA RUUMIILLINEN KOKEMUS

Tutkiessaan asunnottomien naisten kerrontaa heidän elämäkokemuksistaan Riitta Granfelt (1998) on tehnyt rohkean teon tuomalla yhteiskuntatieteelliseen keskusteluun sisäisen kodin käsitteen. Hänen mukaansa kotiin kuuluu elämyksellinen ja ruumiillinen kokemus tilasta ja kuulumisesta. Koti on myös suhde, jossa sisäinen ja ulkoinen todellisuus limittyvät. Sisäisen kodin Granfelt ymmärtää ”sellaiseksi eheyden, elävyyden ja psyykkisen autonomian kokemukseksi, että se mahdollistaa sisäisten mielikuvien tuottamisen” ja kyvyn puolustautua ja suojautua suhteellisen hyvin ulkomaailman hyökkäyksiltä. Sisäisessä kodissa ihminen saa parhaimmillaan hyvän tuntuman itseensä. Päinvastoin käy, kun ihminen joutuu sisäisen ko-

dittomuuden tilaan: autonomia, lämpö ja turvallisuus katoavat. Elämä menettää merkityksen. Sisäisessä kodittomuudessa ihminen joutuu itsensä ulkopuolelle, seuranaan autius ja yhdentekevyys. Tilapäisesti kokemus sisäisestä kodittomuudesta on elävyyden edellytys, mutta kroonistuneena tilana se on paha paikka.

Granfelt on tutkinut läheltä asunnottomien naisten elämää, eläytyvästi ja eettisesti pohditulla tavalla, peittelemättä kovaa väkivaltaa ja monien menetysten sietämätöntä kärsimystä. Kasvoton asunnottomuus väistyy, ja lukija tutustuu yksilöihin, jotka pohtivat samankaltaisia kysymyksiä kuin kaikki muutkin ihmiset: ”että koti olisi sellainen jossa sielu lepää” tai sitten ”vaan ihan normaali hima”. Tie asuntolasta kotiin on vaativa. Vähäinen asuntolan tila voidaan ”jutella kodiksi”. Kotiin pääsyn odotuksessa ihmisellä voi olla vahva pyrkimys kodin tunnun luomiseen veneenkin alla. Vaikeimmaksi voi muodostua suru sijoitetuista lapsista. Tutkija katsoo ”särkynyttä äitiyttä” naisten kertomuksista silmästä silmään ja tarjoaa osittaisen äitiyden tulkintamahdollisuutta.

Granfeltin työ on intiimitutkimusta, joka ei haasta ainoastaan sosiaalityötä vaan myös sosiaalipoliittista ajattelua. Tarvitaan paljon lisää henkisesti kannattelevaa tilaa, joka voisi tukea monenlaisia tapoja elää naisen elämää. Tilaa tarvitaan niille kokemuksille, joita ihminen itse haluaa kertoa. On tarpeen hellittää hillittömistä itsensä muuttamisen ja kehittämisen paineista. On suostuttava kohtaamaan ja kannattelemaan ihmisen avuttomuutta, syyllisyyttä, haurautta ja särkyneisyyttä. Painavia ehdotuksia.

Tietoa sisäisestä kodista syntyy kertomalla siitä, ja kertomalla sitä myös muokataan.

TARINAVARANTO JA TULKINTA

Vilma Hännisen tutkimus Sisäinen tarina, elämä ja muutos (1999) valaisee varsin monipuolisesti tarinallisuuden merkitystä ja paikkaa ihmiselämässä ja sen tutkimisessa. Ihmiselle on ominaista elämänsä jäsentäminen kertomuksena, jossa hän itse on päähenkilö. Sisäinen tarina on merkityksellistämisen prosessi, joka on ankkuroitunut kokemukseen todellisuudesta ja sen suhteista. Se kumpuaa sisäisen puheen tuntumasta, siitä tavasta, jolla kertoja puhuu itsensä kanssa. Sisäisessä tarinassa yhdistyy monia tehtäviä, kuten ajallisuuden, tunteiden, arvojen, toiminnan ja halujen jäsentäminen, ja se toimii tajunnallisena tulkkina tai suuntimena elämässä.

Työttömyys, sairastuminen tai addiktioista irtikamppailu pakottavat ihmisen pysähtymään sisäisen suuntimensa äärelle, tutkimaan sitä ja tarkistamaan sitä suhteessa muutokseen. Tutkija erittelee näihin elämänmuutoksiin liittyviä tarinamalleja. Ihmiset kertovat tarinaansa ottamalla mallin kulttuurin tarinavarannosta. Sen tuntemus edistää luovuutta. Jos julkisesti hyväksytyt tai käytössä olevat mallitarinat vaikkapa työttömyydestä ovat köyhiä ja huonoja, ne eivät vapauta eivätkä lisää ymmärrystä. Tietoisesti tai tiedostamatta valittu lajityyppi tai mallitarina tulee ”omaksi” silloin, kun sillä on elinvoimainen kaikupohja kertojan kokemuksellisessa maailmassa. tarinat ovat kierrätyskamaa ja varanto laajenee, kun jaettavaksi hyväksytään sosiaalisesti erilaisia malleja. Narratiivista terapiaa tekevien yksi tärkeä tehtävä onkin auttaa esiin erilaisia tarinamalleja, jotta syntyisi väljyyttä ja liikkumatilaa sisäisten suuntimien tarkistamiselle. Hänninen ehdottaa – kuten Granfeltkin – erilaisuuden kirjon kasvattamista elämästä kertomisen tavoissa. Sisäinen tarina ei ainoastaan kuvaa vaan myös muokkaa sisäistä kotia.

Entä kun tarina itsestä ja omasta elämästä hajoaa pirstaleiksi? Juha Holma (1999) kuvaa, miten ensi kertaa akuutissa psykkoo-

sisä olevaa autetaan tarinan rakentamisessa. Potilaan läheiset sidotaan kiinteästi tarinan tekoon. Hoitotiimin tehtävä on äärimmäisen sensitiivinen. Sairastunutta ympäröivä kokemusmaailma ja sen tulkintatavat kutsutaan esiin. Läheisverkostolla kuten potilaalla itselläänkin voi olla kapea, salattu tai muutoin umpikujamainen tulkinta sairastumiseen johtaneista tekijöistä. Hoitotimi pyrkii avaamaan parantumisen mahdollistavia tulkintoja. Sen ne voivat tehdä silloin, kun tiimissä tavoitetaan ihmisten kokemuksellisesta todellisuudesta jotain juuri heille olennaista. Ulkopuolisten avustama narratiivisuus tarjoaa juonen pään, josta pulaan joutunut ryhtyy uudestaan kokoaamaan sisäistä kotiaan. Usein kysymys on uusien ja vaihtoehtoisten tulkintatapojen löytämisestä. Holman erittelemässä perheterapeuttisessa interventiossa ammattiauttajat eivät väisty sivuun, vaan he panevat osaamisensa tosi kovalle koetukselle, ja tuloista päätellen hyödyllisellä tavalla.

OLENNAISEN LÖYTÄMINEN UUDELLEEN

Tarinallisuus elävöittää, tervehtyyttää ja kuntouttaa ihmistä silloin, kun se osuu kokemuksellisesti siihen, mikä vaatii käsitteilyä, ja silloin, kun se ei sulje vaan avaa näköaloja. Tarinankerrontaa käytetään monin eri tavoin. Se voi liittyä kiinteästi hoitoon tai arviointiin. Yleisempää tarinanteko lienee ”vapaavyöhykkeellä” (Bardy 1999), jossa ammattilaisten taholta tarjotaan lähinnä välineitä ja mahdollisuuksia kertomusten syntyä, kehittyä ja tulla kuulluksi. ”Kukoistamishakuiselle asiakastyölle” on suuri tilaus, ja sen ytimenä on, että ihminen kertomalla löytää elämästään ”arvokkuuden, kauneuden ja mielekkyyden lähteitä” (Riikonen & al. 1998).

Tarinankerronta on ihmiskunnan ikivanha tapa hahmottaa maailmaa ja suhdetta siihen olennaisena osana olemassaoloa. Tarinallisuuden uudelleen ”keksiminen” on lupaava kehityssuunta ja ehkä vihje laajemmastakin kulttuurisesta uusiutumuksesta. Narratologista kirjallisuutta läpäisevä vanhoutunut konstruktivismin korostus herättää hiukan hämmästyä. Kertomisen perus-

mallit ja lajit (kuten draama, tragedia, komedia, ironia) ovat perin vanhaa perua. Sukupolvesta toiseen tuhansiakin vuosia kierätetyissä myyttisissä tarinoissa kuvataan sankaruutta ja orjuutta, selviytymistä ja tuhoutumista, kodittomuutta ja kotiin paluuta, elämänkaaren eri vaiheisiin liittyviä pakottavia kehitystehtäviä, addiktiivista hurjuutta jne.

Sitä paitsi jos kaikki olisi niin tiukasti aikaan ja paikkaan sidottua kuin väitetään, mitä me voisimme Kalevalasta ymmärtää, puhumattakaan vieraiden kulttuuripiirin menneistä tai nykyisistä tarinoista. Mutta ehkä konstruktivismin mandalamaisella toistolla halutaan tähdentää sitä, että jokainen kohdallaan luo aina uudestaan tapansa liittyä ihmiskunnan perintöön ja jokainen aikakausi tuo siihen uusia piirteitä ja muokkaa sitä omin tavoin.

Arkiymmärryksessä sisäinen koti lienee tuttu ja intuitiivisesti hyvin hahmotettava ”paikka”. Samasta ilmiöstä Jean-Jacques Rousseau kirjoitti vuonna 1762 tähdentäessään, että ensimmäinen tehtävä on auttaa lasta saamaan suojaava kehys sielunsa ympärille; olihan tuolloin käynnissä uudenlainen sisäisen ja ulkoisen maailman erottelu toisistaan. 1800-luvulla kaunokirjallisuus tutki teemaa perusteellisesti (ja tutkii edelleen kuten elokuvakin). 1900-luvun lapsipsykologiassa kysymystä on kehitelty monesta suunnasta vaihtuvin termein. D. W. Winnicottin käsite *holding*, kannatteleva tai kiinnipitävä ympäristö, on yksi tunnetuimpia mielen rakentumisen ulottuvuuksia, joka on inspiroinut myös Granfeltin tapaa käyttää sisäistä kotia. Konkreettisesti kannattelevasta ympäristöstä tulee mieleen kallio tai maaperä, joka ei häviä alta, ja koettelemuksissakin luottamus itseen tai muihin ei kokonaan petä. Sittemmin Julia Kristeva on nimenmyy sisäisen kodin ulottuvuuksia uusin tavoin puhuessaan muun muassa varhain mielenpohjalle uurtuvasta merkityskattilasta (semioottinen khora), joka mallittaa kokemisen ja tuntemisen tapoja.

Millainen paikka sisäisellä kodilla on ihmismieleessä? Onko se toiminnan, ajattelun ja tuntemisen ytimissä? Vai voiko sen sivuuttaa? Onko sen varhain alkava mallintuminen laadultaan kestävä? Vai onko ihminen

vapaa muuttamaan sisäisen kodin sisustusta, väritystä ja valaistusta? Siellä, missä nämä kysymykset asetetaan, niistä myös kiistellään. Yksioikoisia vastauksia ei voi odottaa, mutta se ei ole kysymysten väistämisen peruste.

ITSESTÄ SYRJÄYTYMINEN

Lastensuojelun piirissä olevat vauvaperheet ovat työssäni muodostaneet pakottavan laboratorion¹ ja johtaneet kysymään: Mikä dynamiikka aiheuttaa sen, että pahasti epävakaa elämää on usein niin tavattoman vaikea saada vakaammille raiteille, silloinkaan kun pulmatilanteissa on tarjolla tukitoimia, eikä ihmisiä jätetä oman onnensa nojaan. Kiinnostavia ja uusiakin vastausmahdollisuuksia tarjoaa kiintymyssuhdetutkimus. Osin sen pohjalta olen päätenyt ehdottamaan, että itsestä syrjäytyminen on yksi olennainen syrjäytymisen muoto. Itsestään syrjäytyneet ei pääse käyttämään omia eikä yhteisön voimavaroja elämänsä rakentamiseksi (Bardy 2000).

Varhaisissa suhteissa kehkeytyy perusta ylipäätään sille, missä ”asennessa” ihminen on itseensä ja muihin. Kiintymyssuhteista lähtee kudostumaan maailmassa olemisen peruskuvio. Voiko muihin luottaa, on kysymys, josta alkaa karttua havaintoja heti maailmaan tultaessa. Daniel Hughes (1997) on kuvannut tarkkapiirteisesti, miten kaltoin kohdellun lapsen monet pulmat näyttävät juontuvan turvallisuuden kiertyvästä ongelmasta. Lapsi kehittää selviytymisstrategiat kaltoinkohtelun kestämiseen; siinä olennaista on muun muassa tunteiden tukahduttaminen. Se, mikä väkivaltaisissa ja kaoottisissa oloissa on selviämisen kannalta välttämätöntä, voi jatkossa olla selviytymisen este. Kaltoin kohdellun lapsen on vaikea ottaa vastaan hyvää, kun sitä olisi tarjolla. Hän ei antaudu lohdutettavaksi. Hän pyrkii kontrolloimaan kaikkia tilanteita. Tai hän on erityisen viehtynyt valtataisteluihin ja nii-

¹ Huostaanottoprojektin vauva-osiossa olen Tarja Janhusen kanssa selvittämässä lastenkotisijousta syrjäytymisen ehkäisemiseksi.

den pakonomaiseen voittamiseen. Tai hän turvautuu manipulointiin, väkivaltaisuuteen tai väistämiseen. Hän vetäytyy kontakteista. Hän karttaa rakastetuksi tulemista ja kokemusta omasta erityisyydestä. Syvimmillään hän on häpeänsä sulkema, Hughes päättelee.

Miten itsestään etäälle jäänyt vanhempi voi auttaa lasta liittymään itseensä ja maailmaan? On havaittu (Fonagy & al. 1993), että erottelukykyisin tekijä ristiriitaisen menneisyyden siirtymisessä seuraavaan polveen oli vanhempien sisäinen käsitys omista lapsuuden suhteistaan. Sillä seikalla ei ollut yhteyksiä sosiaaliseen asemaan, koulutukseen tai tuloihin. Lapsi joutuu menneisyyden kantajaksi silloin, kun vanhemman lapsuuskerrota on hyvin niukkaa tai kielteistä tai idealisoitua tai sekavaa, sisäisesti epäuskottavaa tai vailla eloisia tunnemuistoja tai kun hänellä on vaikeuksia palauttaa mieleensä juuri mitään. Vanhemman ”hyvä tai paha” lapsuus sinänsä ei ollut olennaista vaan se, miten elävä kertomus ihmisellä on itsestään, kertomus, joka on suhteellisen vapaa itsepetoksesta ja joka liittyy menneen ja nykyisen jotakuinkin johdonmukaisesti yhteen.

Sisäinen koti tai kodittomuus ja sen kuvaaminen ovat dramaattisen merkityksellisiä ihmiselämässä, sen ytimissä. Silloin kun elämäntunne ei ole tarjonnut suhteita, joita pitkin olisi päässyt kiinnittymään itseensä ja maailmaan, omaelämäkerronnallisten taitojen ja itseilmaisun kehittäminen ei ole pelkkä harrastus tai ajankulu vaan selviytymisen elinehto.² Hyvinvoinnin ja terveyden edistämiseksi tarvitaan mahdollisuuksia ja välineitä, jotka auttavat ihmisiä kulkemaan kohti omien kokemustensa todellisuutta, pienestä pitäen.

VALISTUKSEN UUSI PROJEKTI?

Tarinallisuuden laajentunutta käyttöä on luonnollisesti myös kritisoitu epäyhteiskunnallisuudesta; yksilölliset selviytymistarinat

² Tätä päätelmää tutkin ja testaan Johanna Barkmanin kanssa Huostaanottoprojektin elämäntaito-osiossa.

tai ”autopatografiat” eivät osoita poliittisten muutosten tarpeisiin. Mutta yhtä hyvin kerrottujen taitojen lisääntyminen voi ennakoita yhteiskunnallisten teemojen syvenemistä ja monimuotoistumista. Yritykset sisäisen ja ulkoisen maailman integroitumisen parempaan ymmärtämiseen eivät ole uusia, mutta niissä on tutkimuksellista pontta varmasti enemmän kuin koskaan. Tosin eri tieteen alojen vakavaan yhteistyöhön on viisioista vielä pitkä matka.

Neurologi ja kirjailija Oliver Sachs (1995) mukaan kysymykset ihmismielestä ja tietoisuudesta olivat pitkään käytännöllisesti katsoen tieteellisen keskustelun ulkopuolella. Viime aikoina teemasta on kuitenkin ilmestynyt julkaisu viikoittain. Mutta useimmat herättävät Sachsissa pettymystä ja raivoakin: fragmentaariset empiiriset havainnot tuottavat ohutta ja köyhää tietoa. Kiinnostus tekoälyyn ei näytä hänestä lupaavalta. Tietokone on kyvytön toimimaan organismin eli ihmisaivojen tavoin. Se tekee vain sen, mitä sen käsketään tehdä. Toisin kuin tietokonepohjainen muisti ihmispää muistaa epätarkasti, mutta se on kykenevä yhteyksien kokoamiseen ja mittaviin yleistyksiin. Se kykenee ymmärtämään, mikään kone ei sitä tee. (Jospa ihminen on alkanut käyttäytyä siten kuin yrittäisi muistuttaa enemmän tietokoneen tapaa toimia kuin itseään!?)

Sachs tuo esiin, että noin parinkymmenen tieteen alan pitäisi yhdistää havaintonsa ja ”suostua” siihen, että ihmismielen toiminnassa tilanteita ja merkityksiä ei voi ohittaa ja kyky tuntea on kaikkien arvojen äiti. Aivotutkimuksen valtavirrasta sivussa on kuitenkin Sachsin mukaan syntynyt myös painavaa ihmismielen tutkimusta. Ymmärrys aivojen alinomaisesta ja monimutkaisesta valintatyöstä näyttää yhteneväiseltä niiden havaintojen kanssa, joita on tehty uusimmassa vauvatutkimuksessa; imeväinen etsii aististimulaatiota, jossa keskeinen pyrkimys on muodostaa ja testata hypoteeseja ympäröivästä maailmasta. Kokemukset eivät ole passiivisia, ne organisoivat hermoston yhteenliittymiä, joita taas uusi kokemus aktivoi uusiin valintoihin. Aivoja on verrattu orkesteriin, jossa signaalit kommunikoivat ilman kapellimestaria, mutta ne tuottavat ymmärrettävää, jaettavaa ja yhteen soivaa

”musiikkia”. Sisäisen tarinan päähenkilö onkin kokonainen orkesteri!?

Sachsinnunioittama tutkija Gerald M. Edelman (1995) arvelee, että huolimatta valtavasta vaikutuksesta järjen, tieteen, inhimillisen vapauden ja yksilöllisyyden ja demokratian kehitykseen valistuksen aika on ohi. Valistus ei kyennyt tajuamaan, miten syvästi tiedostamaton ja tunteet koskettavat ihmismieltä. Hänen mukaansa moderni neurotiede ja fysiikka kumoavat valistuksen perustana olleen mekanistisen ajatustavan. Emootiot muodostavat tietoisuuden ymmärtämisessä monimutkaisimman tutkimuskohteen. Muisti on tietoisuuden avainelementti. Ihmisellä on vapaa tahto, mutta se on lukuisten sisäisten ja ulkoisten seikkojen rajoittama. Alitajuinen merkitystä ei voi sivuuttaa. Vähäisiäkin biokemiallisia muutoksia ei voi aliarvioida, ja varhaiset tapahtumat voivat kriittisellä tavalla muokata kehitystä. Eri tekijöiden sekoitus on yksilöllinen ja enimmäkseen ennustamaton. Vahvaan determinismiin ei ole syytä. ”Our freedom is in our grammar”, Edelman kirjoit-

taa. Voisiko sanoa: vapautemme on elämän lukutaidossa, mielen kieliopissa.

Järjen, vapauden ja demokratian ”projektit” eivät ole viimeisteltyjä. Valistus tarvitsee uusia projekteja, joissa puretaan karsoita ja etsitään uusia yhteyksiä sisäisen ja ulkoisen, tieteen ja taiteen sekä eri tieteiden välille. Elämästä kertomisen rikastaminen – ei vain elämän käännekohdista tai marginaalista vaan myös vallan keskuksista ja rikkaimman desillin sisäisistä kodeista – on osa yhteiskunnallista uudistumista. Suuria monialaisia tietoisuuden selvittämiseen po- rautuvia hankkeita odotellessa voi palata klassikoihin – vaikkapa Oscar Lewisin verrattomaan kirjaan (Sánchezin lapset) meksikolaisperheen elämästä. Haastatteluissa hän pyrki saamaan esiin koko heidän maailman- näkemyksensä lähtien varhaisimmista muistoista, unista, toiveista, peloista, iloista ja kärsimyksistä. Tärkeitä teemoja olivat työ, suhde ystäviin ja sukulaisiin. Sukupuoli- elämä, käsitykset oikeudesta, uskonnosta, politiikasta ja vieläpä tiedot maantiedosta ja historiasta käytiin läpi tutkimusta varten.

KIRJALLISUUS

Bardy, Marjatta: Uupuneet äidit kuvan avulla elämänsä äärelle. S. 249–269. Teoksessa: Näre, Sari (toim.): Tunteiden sosiologia II. Tietolipas 157. Helsinki: SKS, 1999

Bardy, Marjatta: Syrjäytyminen, liittyminen ja lapsen sijoitus oman kodin ulkopuolelle. Teoksessa: Järventie, Irmeli (toim.): Lasten syrjäytyminen. Käsikirjoitus 2000

Edelman, Gerald M.: Memory and the individual soul: against silly reductionism. P. 200–206. In: Cornwell, John (ed.): Nature’s Imagination. The frontiers of scientific vision. Oxford: Oxford University Press, 1995

Fonagy, P. & Steele, M. & Moran, G. & Steele, H. & Higgitt, A.: Measuring the ghost in the nursery: An empirical study of the relation between parents’ mental representations of childhood experiences and their infants’ security of attachment. *Journal of American Psychoanalytic Association* 41 (1993): 4, 957–989

Granfelt, Riitta: Kertomuksia naisten kodittomuudesta. Helsinki: SKS, 1998

Holma, Juha M.: The Search for A Narrative.

Investigating Acute Psychosis and the Need-Adapted Treatment Model from the Narrative Viewpoint. Jyväskylä studies in education, psychology and social research 150. Jyväskylä 1999

Hughes, Daniel: Facilitating Developmental Attachment. The Road to Emotional Recovery and Behavioral Change in Foster and Adopted Children. Northvale, New Jersey: Jason Aronson Inc., 1997

Hänninen, Vilma: Sisäinen tarina, elämä ja muutos. Acta Universitatis Tamperensis 696. Tampere 1999

Riikonen, Eero & Vataja, Sara & Makkonen, Mikko: Kuntoutus ja arkielämän taide: kertomuksellinen ajattelu, vakava leikki ja poeettiset asiakastyön mallit. S. 126–139. Teoksessa: Hänninen, Vilma & Valkonen, Jukka (toim.): Kuntoutus tarinoita. Tarinallinen näkökulma kuntoutukseen. Kuntoutussäätiön tutkimuksia 59. Helsinki: Yliopistopaino, 1998

Sachs, Oliver: A new vision of the mind. In: Cornwell, John (ed.): Nature’s Imagination. The frontiers of scientific vision. Oxford: Oxford University Press, 1995.